KONINKLIJK NEDERLANDS LANDBOUW-COMITÉ

Uitdaging

Inleiding gehouden door prof. dr. E. W. Hofstee
op het K.N.L.C. congres 1959 over
„De toekomst van ons platteland"

PUBLIKATIE VAN
HET KONINKLIJK NEDERLANDS LANDBOUW-COMITÉ
1960 No. 2

„Een volk dat leeft, bouwt aan zijn toekomst"

Inleiding

Het geldt als een vaste en goede regel, dat men bij het samenstellen van een redevoering hierin zo weinig mogelijk cijfers verwerkt. Cijfers, zo zegt men, zijn voor de toehoorders moeilijk te volgen en zijn vermoeiend. Ik waag het er echter op, niet alleen een aantal cijfers te noemen, maar U daarmee zelfs, zonder nadere inleiding of aankondiging, op het lijf te vallen. Hier volgen ze.

Aantal bewerkte hectares per man

Bij het opmaken van de planning van de polder, waarin U zich thans bevindt, zijn wij er van uitgegaan, dat per hoofd van de in de landbouw werkzame bevolking ongeveer 7½ ha, gemiddeld, zou worden bewerkt. Op het moment van het vaststellen van deze plannen betekende dat reeds een aanzienlijke sprong vooruit, in vergelijking met akkerbouwgebieden op het oude land, die min of meer een zelfde karakter droegen als deze polder. Zo werden b.v. in Noord-Groningen toen zeker niet meer dan 5 ha per man bewerkt. In de Noordoostpolder worden thans echter, ondanks het vrij intensieve bouwplan, in feite ongeveer 12 ha per man bewerkt. Voor de thans in uitvoering zijnde polder Oostelijk Flevoland gaan wij er van uit, dat één man ongeveer 15 ha voor zijn rekening zal nemen.

In land- en tuinbouw werkzame beroepsbevolking

Volgens de Volkstelling 1947 werkte in dat jaar ongeveer 20% van de totale in beroep werkzame bevolking van Nederland in de land- en tuinbouw. Ondanks een aanzienlijke productieverhoging in de landbouw en een uitbreiding van de tuinbouw, was volgens de gegevens, verzameld bij de woningtelling 1956, dit percentage in dat jaar gedaald tot ongeveer 13. We moeten aannemen, dat het thans nog weer lager ligt. Deze daling van het percentage was niet slechts een gevolg van de toeneming van het aantal in andere bedrijfstakken werkzamen, veroorzaakt door de groei van onze bevolking. Ook een vermindering van het aantal in de landbouw werkzamen

droeg hiertoe bij. Een vergelijking van beide tellingen leert, dat het aantal in de landbouw werkzamen in deze negenjarige periode van 1947 tot 1956 daalde met ± 25%. Nu is misschien door verschillende omstandigheden de telling van de agrarische bevolking in 1947 een beetje hoog uitgevallen en die in 1956 een beetje laag. Men is het er echter wel over eens, dat in deze naoorlogse periode voor het eerst in de geschiedenis, voor zover ons bekend, de landbouwende bevolking in Nederland is afgenomen en wel zeer snel is afgenomen. Het is niet belangrijk of bij het voortgaan van deze ontwikkeling de agrarische bevolking nu in 25 jaar of misschien in een nog kortere periode tot de helft zou teruglopen. Belangrijk is, dat in een zeer snel tempo zeer grondige wijzigingen in de aantalsverhoudingen optreden.

Landarbeiders

In 1947 bestond het aantal van de in de landbouw werkzamen volgens de volkstelling nog voor ± 40% uit landarbeiders, in 1956 was dit percentage gedaald tot ± 30%. Vooral op de zandgronden was, o.a. als gevolg van het vrijwel verdwijnen van de inwonende knechten, de daling van het aantal betaalde medewerkers bijzonder groot.

Bedrijven van 1-5 ha

In 1950 kende ons land nog ± 60.000 boerenbedrijven, d.w.z. bedrijven, waarvan de exploitant zijn hoofdberoep vindt in het zelfstandig uitoefenen van de landbouw, van 1-5 ha; in 1955 was dit aantal gedaald tot ± 50.000, in 1957 tot ± 40.000.

Scholing

Bij het onderzoek naar de landbouwkundige vorming van onze boeren door het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1955 bleek, dat van de boeren boven 35 jaar slechts 37% een landbouwschool of cursus had gevolgd. Van de boeren beneden 35 jaar was dat echter 70%, van de medewerkende zoons van 25 jaar en ouder was het 83%.

Mechanisatie

In 1950 waren er in Nederland ± 24.500 tractoren en ± 3.800 melkmachines, in 1955 ± 45.000 resp. ± 9.000, in 1958 ± 66.500 en 22.700.

Agrarische gemeenten

In 1947 waren er in Nederland nog 411 gemeenten, waar meer dan 50% van de beroepsbevolking in de landbouw werkte, in 1956 waren dit er nog

173. Gemeenten, waar meer dan 40% van de bevolking in de landbouw werkte, waren er in 1947 nog 569, in 1956, 354.

Echtscheidingen

Van 1900 tot 1940 steeg het aantal echtscheidingen in Nederland als geheel van ± 12 per 100.000 van de totale bevolking tot ± 37, dus een stijging met ± 200%. In de plattelandsgemeenten steeg het aantal echtscheidingen van 1900 tot 1940 echter slechts van ruim 6 tot bijna 13 per 100.000 van de totale bevolking, dus een stijging van 100%. Sinds 1940 steeg op het platteland het aantal echtscheidingen echter tot ruim 31 per 100.000 van de bevolking, dus sinds 1940 een stijging van 150%. In het land als geheel vond een stijging plaats tot ± 54 per 100.000 van de bevolking, d.w.z. een stijging van slechts ± 50%. Terwijl tussen 1900 en 1940 de afstand tussen stad en platteland steeds groter werd, werd deze na 1940 snel kleiner.

Het platteland wijzigt zich snel

Ik heb hier een aantal betrekkelijk gemakkelijk voor het land als geheel beschikbare cijfers gegeven, die iets zeggen over de ontwikkeling van ons platteland, in het bijzonder na de tweede Wereldoorlog. Met enige moeite zou deze reeks zich aanzienlijk laten uitbreiden. Ik zou gegevens kunnen vermelden over de ontwikkeling van het aantal kinderen uit agrarisch milieu, dat niet-agrarisch voortgezet onderwijs ontvangt, over de ontwikkeling van het aantal auto's, bromfietsen e. d., over de teruggang van het aantal middenstandsbedrijven, in verschillende branches, in de agrarische gemeenten, over veranderingen in het verenigingsleven ten plattelande en over vele andere zaken meer.
Het is echter geenszins mijn bedoeling om U zoveel mogelijk statistische gegevens over ons platteland te verschaffen. Mijn bedoeling was, met enkele cijfers betrekking hebbende op verschillende levensgebieden, bij de aanvang van mijn betoog één ding nog eens duidelijk te onderstrepen, n.l. dat ons platteland en in het bijzonder het leven van onze agrarische bevolking, zich in de jongste periode op een verbijsterend snelle wijze wijzigt. De tijd, dat het plattelandsleven nog werkelijk in rust was, is reeds lang voorbij. In enkele delen van Nederland is reeds meer dan 150 jaar het leven van onze agrarische bevolking in voortdurende beweging. Het is reeds meer dan 75 jaar geleden, dat in de laatste besloten dorpsgemeenschap de moderne tijd zich duidelijk aankondigde. In de periode tussen de beide wereldoorlogen onderging het veranderingsproces reeds een duidelijke versnelling. Nu we echter geleidelijk enig zicht krijgen op de lijn van de ontwikkeling, zoals die zich na de oorlog aftekent, blijkt hoe langer hoe duidelijker, dat wij onze gedachten en opvattingen over het plattelandsleven en zijn ontwikkeling, zoals wij ons die voor de laatste oorlog hadden gevormd, wel naar de rom-

melzolder kunnen brengen. Wat zich thans afspeelt, de snelheid, waarmee als het ware iedere dag de situatie verandert, is ongekend in de geschiedenis. Er is een economische, sociale en geestelijke revolutie bezig zich te voltrekken, die ook degenen, die haar dagelijks gade slaan, nog voortdurend weer verrast door haar omvang en haar tempo.

Een „totale" omwenteling

Zoals uit de enkele feiten, die ik zo even opsomde, al wel blijkt, raakt deze omwenteling alle aspecten van het leven van de plattelandsbevolking, ook al zijn niet alle plaatsvindende veranderingen voor de betrokkenen even duidelijk en even direct waarneembaar. Dat op economisch en technisch gebied in korte tijd enorme wijzigingen zijn opgetreden, die de bedrijfsvoering van de boeren grondig hebben gewijzigd en in de naaste toekomst nog veel verder zullen wijzigen, is op het ogenblik ieder wel duidelijk, al hebben niet allen uit deze veranderingen dezelfde konsekwenties getrokken. Meer en meer wordt men zich er echter van bewust, dat met deze veranderingen op economisch-technisch gebied tal van veranderingen op sociaal en geestelijk terrein ten plattelande gepaard gaan. Gedeeltelijk vinden deze in de economisch-technische veranderingen hun oorsprong, doch voor een zeer groot gedeelte moeten ze ook aan andere oorzaken worden toegeschreven. In toenemende mate valt de aandacht op de reeds in gang zijnde en in de toekomst waarschijnlijk steeds verder voortschrijdende ontvolking van grote delen van het platteland. Waar niet door ontwikkeling van industrie ter plaatse of door vestiging van forenzen, die in de naaste omgeving in de industrie werk vinden, het inwonertal van de dorpen op peil wordt gehouden, leidt de afnemende werkgelegenheid in de landbouw en de door verschillende oorzaken verminderende werkgelegenheid van ambachtslieden en winkeliers, tot een daling en een veroudering van de bevolking. De teruggang in de bevolking en de dalende geboortecijfers leiden in vele dorpen tot moeilijkheden bij het onderwijs, terwijl ook het op gang houden van het kerkelijke leven soms bijna onmogelijk wordt. Door gebrek aan actieve en passieve deelneming kwijnt in vele dorpen het culturele verenigingsleven. Toneelverenigingen, zangverenigingen e. d. wier uitvoeringen tientallen jaren lang evenementen in het dorpsleven waren, moeten veelal hun werk staken. Ondertussen is door de betere ontwikkeling van de agrarische bevolking, door het sterkere contact met de stedelijke bevolking, door de invloed, die van pers, radio en televisie uitgaat en niet te vergeten door de grotere welvaart, de behoefte ontstaan aan een grotere verscheidenheid van goederen en diensten, aan een ruimere en betere culturele verzorging, aan meer en aan nieuwe vormen van ontspanning en vermaak. Terwijl enerzijds dus de mogelijkheden voor het voorzien in de behoeften van de bevolking in de echte agrarische dorpen in verschillende opzichten afnemen, worden anderzijds deze behoeften steeds groter en steeds gevarieerder. Zo ontstaat een

schadelijke wisselwerking, een vicieuze cirkel, die de positie van de dorpen als sociale, culturele en economische centra steeds meer aantast.

Verandering van de tussenmenselijke verhoudingen

Ook de verhouding tussen de mensen verandert. De verhouding tussen boeren en landarbeiders was in grote delen van het land reeds lang in beweging, maar de sterk gestegen sociale positie van de landarbeider na de oorlog, het sterk afgenomen aantal landarbeiders, het vrijwel geheel verdwijnen van de figuur van de inwonende knecht en verschillende andere oorzaken, hebben toch ook in dit opzicht in de jongste tijd in de min of meer vertrouwde verhoudingen een snelle verandering gebracht, die velen nog moeilijk kunnen volgen. Maar ook in de boerenwereld zelf veranderen de onderlinge verhoudingen. De verhoudingen in gezin en familie wijzigen zich. Zo is b.v. de zgn. traditionele samenwoning, waarbij drie generaties in hun verschillende vertakkingen in één huishouding samenwonen en die eeuwenlang in Twente en de Gelderse Achterhoek als vanzelfsprekend werd aanvaard, een onderwerp van soms felle polemiek geworden. Kennelijk is ze aan het afbrokkelen. Niet alleen daar, maar ook elders op het platteland, verandert de verhouding tussen ouders en kinderen. Een min of meer patriarchaal gezag, dat zich in de plattelandsgezinnen lang heeft gehandhaafd, begint meer en meer zijn kracht te verliezen. In toenemende mate gaan de kinderen hun eigen gang, ook als de weg, die zij inslaan, niet strookt met de opvattingen van de ouders. Steeds minder neigen de ouders ertoe de toekomst van de kinderen afhankelijk te stellen van de belangen van familie en bedrijf. Steeds minder b.v. vinden zij het vanzelfsprekend, dat de kinderen de verantwoordelijkheid voor hun oude dag op zich nemen. Opvallend is in dit verband niet alleen dat in de boerenwereld de A.O.W. vrijwel algemeen als nuttig en wenselijk is aanvaard, maar ook, dat in de laatste jaren de onderlinge levens- en pensioenverzekeringen in de agrarische wereld een geweldige opgang hebben gemaakt.

Andere dorpsverhoudingen

Ook de verhoudingen in het dorp krijgen een andere karakter. Steeds minder beperken de dorpsbewoners, vooral de jongeren, zich in hun relaties met anderen tot eigen dorp en buurtschap, steeds meer zoeken zij hun vrienden en kennissen in een wijdere omgeving, zelfs tot in de stad. Vroeger verliepen de contacten met anderen in dorp en buurtschap dikwijls volgens min of meer vaste regels. Deze hielden b.v. veelal in, dat een vast aantal door de traditie bepaalde andere boeren regelmatig elke winter werden bezocht en ontvangen. Thans maakt men zich steeds meer van dergelijke tradities los en zoekt een aantal andere gezinnen uit, waartoe men zich om persoonlijke redenen aangetrokken voelt om daarmee regelmatig om te gaan. Met anderen,

waartoe men zich minder aangetrokken voelt, al wonen ze in de buurt, onderhoudt men dikwijls weinig of geen relaties meer.

Verandering in het denken van de boerenbevolking

Een gevolg, maar vooral ook oorzaak, van al deze veranderingen is een wijziging in het denken van de boerenbevolking. Lang is de boerenbevolking in haar denken sterk traditioneel geweest. Zij vond de maatstaf voor het beoordelen van eigen handelen en dat van anderen in het verleden. Zoals het vroeger was geweest, zo was het juist. Afwijking hiervan, verandering, was in principe fout. Tegenover dit traditionele denken heeft zich met steeds toenemende snelheid een denken ontwikkeld, dat men als dynamisch of als modern kan aanduiden. Het wezenlijke onderscheid met het traditionele denken is, dat in het moderne denken verandering in wezen als juist en goed wordt aanvaard, al betekent dit natuurlijk niet, dat men het met alle wijzigingen in het bestaande zonder meer eens is. Men aanvaardt echter, dat verandering, verbetering kan betekenen en stelt zich voor het nieuwe open. Deze overgang van het traditionele naar het moderne denken is in bepaalde delen van ons land deels in het begin van de 19e eeuw begonnen. Over de gehele breedte echter begon een duidelijke wijziging zich aan het eind van de 19e eeuw af te tekenen. Dit proces van verandering in het denken heeft zich voortdurend versneld. Ook wat dit betreft valt op te merken, dat na de tweede wereldoorlog een zeer sterke verhoging van het tempo is opgetreden. Zeker, het traditionele element in het denken van ons platteland is nog niet verdwenen. Bij onderzoekingen van mijn afdeling aan de Landbouwhogeschool is duidelijk gebleken, hoe nog in een groot deel van het land een duidelijk onderscheid tussen modern-dynamisch en traditioneel denkenden in de dorpssamenleving valt waar te nemen. Maar het moderne, dynamische denken heeft thans ook in de boerenwereld de overhand gekregen. Ook daar is „ouderwets" tot een scheldwoord geworden; iedereen wil modern zijn.

Waartoe leidt dit alles ?

Het is verleidelijk om op het zo interessante en boeiende verschijnsel van de veranderingen, welke zich in de jongste tijd in het leven van de agrarische bevolking voordoen, nog langer te blijven stilstaan. Ik hoop echter, dat ik de kracht en de omvang van de bestaande beweging voldoende nadruk heb gegeven.
Een voor de hand liggende vraag, die velen bezighoudt en die ook velen benauwt is: „Waar gaat dit alles naar toe, wat is het einde van deze veranderingen, als er tenminste een voor ons nog voorstelbaar einde is?" Van verschillende kanten is in de laatste jaren getracht om op deze klemmende vraag antwoord te geven. Men heeft, voortbouwende op de ontwikkeling, zoals die zich tot nu toe heeft voorgedaan, getracht zich een beeld te vor-

men van een verdere ontwikkeling in de toekomst. Zo heeft men b.v. van verschillende kanten — o.a. van de zijde van de Afdeling Streekonderzoek van het L.E.I. en van de zijde van de Rijksdienst voor het Nationale Plan — getracht een prognose, een voorspelling, te maken van de ontwikkeling van het aantal in de landbouw werkzamen. De uitkomsten verschillen enigszins, maar algemeen verwacht men een belangrijke verdere daling van het aantal in de landbouw werkzamen. Sommigen neigen ertoe, o.a. ir. Herweyer, de Directeur van de Cultuurtechnische Dienst, om, met enige vertraging, in Nederland een soortgelijke ontwikkeling te verwachten als die, welke de Verenigde Staten van Amerika in dit opzicht te zien geven. In Amerika was al enige tijd geleden het aantal in de landbouw werkzamen gedaald tot minder dan 10% van de totale beroepsbevolking. Als de Amerikaanse ontwikkeling inderdaad ons voorland zou zijn, dan mene men echter niet, dat een relatieve daling van de agrarische beroepsbevolking tot 10% het eind van de ontwikkeling zou voorstellen. Ook in Amerika gaat deze verder voort. Verschillende Amerikanen zijn van oordeel, dat ook nu nog in Amerika het aantal in de landbouw werkzamen tweemaal zo hoog is, als het gezien de technische mogelijkheden en de behoefte aan agrarische produkten, feitelijk zou moeten zijn. Een daling van de agrarische beroepsbevolking tot enkele percenten lijkt in Amerika bepaald niet onwaarschijnlijk. Zou Nederland, zij het op enige afstand, Amerika volgen, dan zou dat dus ook onze toekomst zijn.

Is de toekomst te voorspellen ?

Ik heb bij deze pogingen tot voorspelling van het aantal in de landbouw werkzamen enige tijd stilgestaan, in de eerste plaats, omdat dit wel het onderwerp is, waarmee men zich, wat deze voorspellingen betreft, in de laatste jaren het meest heeft beziggehouden. Bovendien gaat het hier om een der meest belangrijke verschijnselen in het plattelandsleven. Maar er zijn tal van andere aspecten van dit plattelandsleven, waarover men met meer of minder zekerheid bepaalde uitspraken kan toen t.a.v. de te verwachten ontwikkeling in de toekomst. Ten dele zijn dergelijke uitspraken ook reeds gedaan. Men kan zich b.v. afvragen, hoe de verhouding tussen zelfstandige boeren, medewerkende kinderen en landarbeiders zich zal ontwikkelen. Men komt dan zeker tot de conclusie, dat de verhouding tussen boeren en landarbeiders verder in de richting van de boeren zal verschuiven. Ook zal het aantal medewerkende kinderen in verhouding tot het aantal zelfstandigen ongetwijfeld verder dalen. Men kan voorspellingen doen over de ontwikkeling van de bedrijfsgrootten; algemeen neigt men ertoe om aan te nemen, dat de gemiddelde grootte van het normale, niet-gespecialiseerde boerenbedrijf aanzienlijk zal toenemen, volgens bepaalde deskundigen zelfs

zeer sterk. Sommigen zijn b.v. van oordeel, dat een minimum bedrijfsgrootte van 15 ha, zoals die voor de thans in uitvoering zijnde polder Oostelijk Flevoland is gepland, reeds weer door de ontwikkeling is achterhaald. Zij menen dat, met het oog op de toekomst een minimumgrootte van 30 ha meer verantwoord zou zijn. En zo kan men zich bezighouden en houdt men zich bezig met de ontwikkeling van het aantal trekkers, de opbrengsten van de gewassen, de grootte van de dorpen, het aantal middenstanders, de toepassing van moderne landbouwmethoden, de landarbeiderslonen, de scholing van de agrarische beroepsbevolking en wat al niet.

Welk toekomstbeeld is juist?

Het pogen om door kennis te nemen van hetgeen zich nu en in het nabije verleden afspeelt en afspeelde en door het navorsen van de oorzaken daarvan, een inzicht te krijgen in hetgeen ons in de toekomst te wachten staat, is een nuttig en zelfs zeer noodzakelijk bedrijf. Maar toch dienen wij ons er voor te hoeden, wanneer wij denken over het platteland van de toekomst, de betekenis van dergelijke prognoses te overschatten. Wanneer ik dit zeg, doel ik hierbij niet op de wetenschappelijk nog dikwijls onvoldoende methoden en de onvoldoende kennis van de feitelijke verhoudingen, waarop de prognoses, die thans worden gemaakt — ten dele noodgedwongen — nog vaak berusten. In dit opzicht treedt voortdurende verbetering op, al zal het ideaal wel nooit worden bereikt. Wel denk ik aan het feit, dat de meeste van deze prognoses thans nog betrekking hebben op de min of meer uiterlijke, gemakkelijk in getallen te vatten aspecten van het menselijk leven. Uit voorspellingen omtrent de mogelijke omvang van het aantal werkzamen in de landbouw, de opbrengst per ha van de tarwe, het aantal trekkers en melkmachines, de gemiddele bedrijfsgrootte en de hoogte van de landarbeiderslonen, het aantal bromfietsen en het aantal auto's, rijst nog geen beeld van het werkelijke leven op het platteland in 1980 of 1990 voor ons op. Wezenlijker in feite voor het welzijn van de agrarische bevolking in een volgende generatie is, hoe het zal staan met de menselijke verhoudingen tussen boeren en landarbeiders, tussen ouders en kinderen, tussen de bewoners van hetzelfde dorp, tussen plattelanders en stedelingen. Zal de plattelandsbewoner, die dan leeft, zich thuisvoelen in de maatschappij, zoals die dan zal zijn? Zal hij het gevoel hebben, dat deze maatschappij rechtvaardig is en dat het goed is om daarin te werken? Het zal U duidelijk zijn, dat het wat deze vragen van sociaal-geestelijke aard betreft, veel moeilijker is een beeld van de toekomst te geven, dan wanneer het gaat om sociaal-economische en demografische gegevens, die men in getallen uit kan drukken. Dit wil niet zeggen, dat wat betreft de ontwikkeling op sociaal-geestelijk gebied, de ontwikkeling van het denken en voelen, niets verstandigs en redelijks zou zijn te zeggen; er kan op dit gebied zeker iets worden medegedeeld, dat wetenschappelijk is te verantwoorden en het gebeurt ook inderdaad wel.

Maar we zijn hier zeker minder ver, dan op het gebied der meer tastbare levensverschijnselen. In ieder geval is het nog niet zo, dat wij op het ogenblik door het doortrekken van de ontwikkelingstendenties, die zich in het nabije verleden hebben voorgedaan en thans voordoen, in staat zouden zijn een min of meer compleet beeld te geven van hetgeen ons over enige tientallen jaren te wachten zou staan.

Breuk met verleden door invloed van de dynamische mens

Maar zelfs al zouden wij wetenschappelijk in staat zijn de prognoses die wij thans maken, tot een hoge mate van volmaaktheid op te. voeren en al zouden wij de mogelijkheid hebben onze voorspellende werkzaamheid uit te breiden tot terreinen, waarop we ons nu nog niet of nauwelijks wagen, ook dan zouden wij bij het bepalen van het beeld van de toekomst van het platteland nog maar halfweg gevorderd zijn. In wezen is en blijft het maken van prognoses een min of meer mechanisch doortrekken van de lijnen van de ontwikkeling, zoals die onder invloed van krachten, die in het nabije en het verdere verleden werkten, tot stand kwam. Wat in deze prognoses niet spreekt is de wil van degenen, die in de toekomst zullen werken en leven, om deze toekomst zó te vormen, dat deze zoveel mogelijk aan hun diepere verlangens voldoet.
Misschien zal men opmerken, dat in hetgeen zich in het verleden tot op de dag van heden heeft afgespeeld, de wil van de mens om de wereld te vormen naar zijn verlangens, zijn geloof en zijn overtuiging, eveneens spreekt. Dit is natuurlijk juist.
Maar het is kenmerkend voor de moderne Westerse mens, dat hij zich tegen het verleden als het ware telkens weer afzet, dat omdat het verleden hem onbevredigd liet, dit bij hem telkens weer de wil oproept het in de toekomst anders en, naar hij hoopt en meent, beter te doen. Zoals ik reeds eerder opmerkte, is het denken van de moderne Westerse mens, ook van de moderne Westerse boer, in wezen dynamisch, d.w.z. hij aanvaardt in principe verandering als juist en goed. Dit betekent, dat hij er steeds naar zal streven, door veranderingen in de geestelijke en materiële wereld om hem heen deze meer te laten voldoen aan de eisen, waaraan hij op grond van zijn overtuiging meent, dat zij moet voldoen. Daarom is in onze maatschappij, meer dan ooit, elk heden een breukvlak met het verleden en zal een doortrekken van de lijnen van het verleden alléén ons nooit een beeld van de toekomst geven.

De boer is een planner

De moderne Westerse mens en ook hier weer de moderne Westerse boer, is in wezen een planner, een man, die plannen maakt voor de toekomst. Planners en planning staan bij de Nederlandse boeren niet steeds in een

goede reuk. Ik kom daar nog wel op terug. De weerstand tegen planning betreft echter niet planning als zodanig, maar bepaalde vormen van planning en de richting, waarin deze planning zich soms beweegt. Iedere moderne boer „plant" iedere dag. Hij „plant" in zijn bedrijf, hij „plant" voor zijn gezin en hij „plant" in zijn organisatie. Voortdurend is hij in zijn gedachten bewust bezig met het geven van vorm aan de toekomst. En ditzelfde doet de moderne mens ook steeds meer en met toenemende ernst t.a.v. de maatschappij als geheel, waarin hij leeft.

De toekomst is geen noodlot

Prognoses alléén, ook al zouden zij nog zo volmaakt zijn, kunnen ons nooit het toekomstbeeld van onze samenleving verschaffen. Niet alleen het beeld, maar ook de werkelijkheid zal steeds de kenmerken dragen van de wil van de mens van heden en van morgen. Deze wil zal anders zijn dan de wil van gisteren, die in de ontwikkeling in het verleden tot uiting kwam. Het is wel goed er even bij stil te staan hoe het zou zijn als onze prognoses werkelijk de toekomst, zoals die zou worden, weergaven. Ze zouden in dat geval, althans voor de praktische doeleinden, zinloos zijn. Het zou immers betekenen, dat deze toekomst als een noodlot, een onafwendbaar fatum, boven ons zou hangen. Het zou dan een vrij nutteloze bezigheid zijn om zich over die toekomst druk te maken; het onvermijdelijke kan men slechts aanvaarden. Wij maken prognoses juist, omdat wij menen, dat door de wil van de levende en werkende mens wel iets aan de toekomst is te doen, dat hij wel zijn toekomstig lot ten dele zelf in handen heeft.

Welke krachten beïnvloeden de planning?

Uit hetgeen zojuist werd opgemerkt blijkt echter wel, dat de prognoses, al geven zij dus niet het beeld van de toekomst, toch ook geenszins alleen maar eèn aangenaam speeltuig van de academische geest zijn. Integendeel, ze zijn een essentieel onderdeel van de planning, het streven naar een verantwoorde vormgeving aan de toekomst. Wat dergelijke onderzoekingen ons gaven, althans moeten geven, is een inzicht in de in onze maatschappij werkende krachten en een beeld van hetgeen zich zou ontwikkelen, wanneer deze krachten in de toekomst zouden voortwerken op de wijze waarop zij dit tot nu toe hebben gedaan. De mens, die zich een beeld schept van de toekomst, zonder deze krachten te kennen en zonder er rekening mee te houden, maakt geen plannen, maar schept illusies. De ideale planning berust op een volkomen kennis van deze krachten. De planner waardeert ze, beoordeelt ze op zijn sterkte, vraagt zich af, welke hij in hun uitwerking zou kunnen verzwakken, welke versterken en welke mogelijkheden er zijn om nieuwe krachten op te wekken. Hij weet, dat bepaalde krachten niet uitgeschakeld kunnen worden, dat hij het water niet tegen de berg op kan laten lopen, maar dat hij

alleen kan pogen om, als de loop van een rivier, die krachten te kanaliseren. Hij doet, zoals een boer doet, die zijn bouwplan maakt voor het volgende jaar. Die tracht zich een zo goed mogelijk beeld te vormen van de ontwikkeling van de prijzen, van de invloed die een bepaald gewas op zijn grond heeft en van de arbeidskrachten, de machines, de kunstmeststoffen en de bestrijdingsmiddelen, die hij ter beschikking heeft. Als hij b.v. voor een gewas een goede prijs verwacht, maar vermoedt, dat het een slecht effect op zijn grond zal hebben, zal hij zich afvragen, of hij misschien door een goede grondbewerking of bemesting dit effect kan voorkomen of verzwakken. En zo komt hij tot een bouwplan. Zo komt in wezen ook de man, die zich met de planning van onze samenleving bezighoudt, tot zijn plan. Beide beoordelen de mogelijkheden, die de omstandigheden hen laten en bouwen op grond daarvan bewust een plan voor de toekomst. Natuurlijk zijn er wel verschillen. Hoewel ik niet graag zou beweren, dat de boer, wanneer hij zijn bouwplan maakt, alleen maar rekening behoeft te houden met zijn persoonlijk eigenbelang, springt toch de zedelijke verantwoordelijkheid, die hij in dit geval draagt, minder duidelijk en minder direct naar voren dan die van de man, die plannen ontwerpt, die in meerdere of mindere mate het wel en wee van een groot aantal andere mensen raken.

Het wezen van de planning

Het voorgaande dan nog eens samenvattende, wil ik vaststellen, dat het wezenlijke van werkelijk plannen in onze maatschappij ligt in een samengaan van het kennen van de in onze samenleving werkzame krachten en het streven van de door zedelijk verantwoordelijkheidsgevoel gedragen mens om de toekomst een gestalte te geven, die zoveel mogelijk voldoet aan het in hemzelf en in de maatschappij levende normbesef. Planning gebeurt thans algemeen, in alle sectoren van onze Westerse maatschappij, ongeacht de heersende politieke opvattingen en denkbeelden en ze is voor een belangrijk gedeelte bepalend voor onze toekomst.

Planning is thans een zedelijke noodzaak

Ik wil er de nadruk op leggen, dat planning in de zin, zoals ik die zojuist heb omschreven, in onze maatschappij een zedelijke noodzaak is. In een traditionele samenleving, zoals die niet zo heel lang geleden in grote delen van ons platteland nog bestond, was deze noodzaak niet aanwezig. In een maatschappij, die niet of practisch niet verandert en die wordt gedragen door een bevolking, die haar maatstaf voor goed en kwaad en voor juist en onjuist in het verleden zoekt, bestaat ongetwijfeld een verantwoordelijkheid voor de toekomst. Deze verantwoordelijkheid echter houdt in, dat men de levensvormen van het verleden onverkort aan de toekomst overdraagt. Planning heeft dan natuurlijk geen zin. In een maatschappij echter als de onze,

die uitermate snel verandert en waarin in wezen verandering als zodanig als wenselijk wordt aanvaard, betekent niet-plannen het afwijzen van de zedelijke verantwoordelijkheid voor de richting, waarin zich onze samenleving beweegt en voor de toekomst van onszelf en van onze kinderen.

Planning is iets anders dan ordenen

Hierbij zij — om misverstand te vermijden — terloops opgemerkt, dat hoewel ze niet altijd en overal even gemakkelijk zijn te scheiden, planning iets wezenlijk anders is dan ordening. Planning is, zoals gezegd, het scheppen van een toekomstbeeld door de door zedelijk verantwoordelijkheidsgevoel gedragen mens, rekening houdende met de omstandigheden, zoals deze zijn gegeven. Ordening heeft betrekking op het verwerkelijken van een dergelijk toekomstbeeld door middel van gebod en verbod, in het bijzonder door de overheid. Planning zonder ordening is zeer wel mogelijk en wordt dagelijks in onze samenleving bedreven. Persoonlijk ben ik van oordeel, dat juist om blijvende resultaten van planning te bereiken, waar dit mogelijk is, steeds de voorkeur moet worden gegeven aan verwezenlijking van gemaakte plannen door overtuiging van de betrokkenen en niet door dwang. Een goede planner moet niet alleen inzicht, maar ook geduld hebben.

Plattelandsplanning ontbreekt niet

Het zal na het voorgaande wel duidelijk zijn, dat de planning t.a.v. de toekomstige ontwikkeling van ons platteland niet alleen onvermijdelijk is, maar ook een plicht moet worden geacht. Ik behoef nauwelijks te vertellen, dat planning t.a.v. ons platteland niet ontbreekt. Het meerjarenplan voor ruilverkaveling is een typisch voorbeeld van breed opgezette planning op lange termijn. Verder noem ik de streek- en uitbreidingsplannen voor plattelandsgebieden en niet te vergeten de vergaande planning in de IJsselmeerpolders. Ook in verschillende agrarische wetten, zoals de pachtwet en de wet op de vervreemding van landbouwgronden, liggen elementen van plattelandsplanning verborgen. Zelfs de maatregelen op het gebied van de prijzen, hoe opportunistisch en gericht op de dag van vandaag die soms ook mogen schijnen, hebben duidelijk elementen van planning in zich. Vele andere ideeën omtrent de toekomstige ontwikkeling van het platteland zijn nog niet zo ver gevorderd, dat men ze werkelijk plannen kan noemen, maar zullen t.z.t. wel als zodanig in de één of andere vorm aan het licht komen. Ik denk hier b.v. aan de gedachten over schaalvergroting, in het bijzonder wat het aantal en de functies van de dorpen betreft.

Planning t.a.v. het platteland is te fragmentarisch

Al groeit dus de planning t.a.v. het platteland, de situatie is, wat dit betreft,

zeker niet in alle opzichten bevredigend. Een belangrijk bezwaar is in de eerste plaats — dit bezwaar betreft trouwens in nauwelijks mindere mate de planning t.a.v. de niet-landelijke bevolkingsgroepen — dat de planning t.a.v. het platteland een sterk fragmentarisch, verbrokkeld en onvolledig karakter draagt. Dit is niet alleen een schoonheidsgebrek of tekort, dat men kan afdoen met de opmerking, dat alles moet groeien en de rest later wel komt. Een dergelijke verbrokkeling en onvolledigheid miskent het feit, dat de plattelandsmens en de plattelandssamenleving, evenals elke mens en elke samenleving, wezenlijke gehelen vormen. Het bevorderen van een bepaalde ontwikkeling op het gebied van de bedrijfsgrootte of de ontsluiting, dat geen rekening houdt met problemen van opvoeding, onderwijs of verenigingswezen, kan op een bepaald ogenblik tot gebrekkige resultaten en onevenwichtigheden leiden. Ik spreek maar niet van gebrek aan samenwerking, waardoor op een bepaald ogenblik plannen worden gemaakt door verschillende organen, die van verschillende grondslagen uitgaan en tegen elkaar in werken. Volmondig moet worden erkend en geprezen, dat men van de zijde van het Ministerie van Landbouw in de laatste jaren van deze onderlinge samenhang van de verschillende aspecten van het maatschappelijk leven, in de ruimste zin, meer en meer overtuigd is geraakt. Men heeft ook geprobeerd om in de praktijk aan deze overtuiging zo goed mogelijk uiting te geven. Zoals bekend, geeft de nieuwe ruilverkavelingswet de mogelijkheid om allerlei verbeteringen in de uitrusting van het platteland (bedrijfsvergroting, aanleg van electriciteit en waterleiding, krotopruiming enz.) bij de ruilverkaveling te betrekken. Bovendien wordt het meer en meer gebruikelijk ruilverkaveling te combineren met zgn. streekverbeteringen, pogingen dus om, in de eerste plaats door versterkte voorlichting, o.a. ook door sociale en huishoudelijke voorlichting, een aanpassing van de bevolking aan de nieuwe situatie, die door de ruilverkaveling is ontstaan, te bevorderen.
Maar het Ministerie van Landbouw, hoe belangrijk ook, is niet alleen bepalend voor de ontwikkeling van het platteland. Daarnaast zijn er allerlei andere ministeries, de gemeenten en de provincies, om ons maar tot de overheid te bepalen, die elk op hun wijze het leven van de plattelandsbevolking kunnen beïnvloeden en dit ook inderdaad doen.

Een totale visie op de toekomst van het platteland ontbreekt

Bovendien met meer samenwerking alléén, hoe nuttig op zichzelf ook, komt men er niet. Waar het in wezen om draait, is dat een duidelijke, algemene visie op de toekomst van ons platteland ontbreekt. Men kan in wezen niet anders dan fragmentarisch werken, omdat men het geheel, waarin elk onderdeel zou moeten passen, niet ziet. Men mag misschien wel aannemen, dat degenen, die zich in de praktijk bezighouden met landbouwvoorlichting, met woningbouw ten plattelande, met cultuurtechnische werken, met het onderwijs ten plattelande, met uitbreidingsplannen en streekplannen, met

jeugdvorming en noemt U maar op, vaak voor zichzelf wel een zeker idee hebben hoe zij het platteland en de plattelandsbevolking van de toekomst in hun geheel zien. Misschien projecteren ze tegen deze achtergrond bewust of onbewust ook wel hun plannen. Maar deze ideeën zijn bijna zonder uitzondering vaag, eenzijdig, ongecontroleerd, ongecoördineerd, onduidelijk of in het geheel niet geformuleerd en voor een groot gedeelte verouderd en door misplaatste sentimenten gekleurd. Zou men in staat zijn om deze ideeën, voor zover ze aanwezig zijn, aan de oppervlakte te brengen, dan zouden ze naar mijn overtuiging een volkomen chaos te zien geven. Een duidelijk voorbeeld hiervan leverde de planning van de dorpen in de polder, waarin U zich thans bevindt. Deze dorpen zijn door een groot aantal verschillende stedebouwers ontworpen. Wie de geschiedenis van het ontstaan van de ontwerpen voor deze dorpen heeft meegemaakt, weet, dat vrijwel elke ontwerper zijn eigen bijzondere opvatting had over hetgeen een plattelandsdorp nu en in de toekomst zou moeten zijn. Deze gedachten stonden dikwijls lijnrecht tegenover elkaar. Het zou niet moeilijk zijn meer voorbeelden te vinden, waar door gebrek aan een duidelijke visie op de toekomst van ons platteland als geheel, plannen op verschillend gebied zijn ontworpen en uitgevoerd, die blijk geven van geheel verschillende uitgangspunten. Veelal staan daardoor in wezen deze plannen elkaar in de weg, brengen verwarring en belemmeren een harmonische ontwikkeling. Vooral nu moet worden aangenomen, dat in de toekomst ons platteland vergaande wijzigingen zal ondergaan en steeds meer organen en personen zich gaan bezighouden met een bepaald onderdeel van de planning van het platteland, kan dit ontbreken van een duidelijke visie op de toekomst van het plattelandsleven als geheel, fatale gevolgen hebben. Het is gewenst en noodzakelijk, dat zoveel mogelijk wordt getracht in dit opzicht verandering te brengen. Hier ligt in de eerste plaats een taak voor degenen, die zich bezighouden met het onderzoek van het plattelandsleven in de ruimste zin en die eventueel proberen dienaangaande prognoses te maken. Zoals ik reeds eerder opmerkte, beperkt dit onderzoek zich nog grotendeels tot bepaalde onderdelen van het plattelandsleven, terwijl belangrijke gebieden buiten beschouwing blijven. Te weinig nog wordt er naar gestreefd het speciale terrein, dat men onderzoekt, in verband te zien met de toestand en de ontwikkeling van de plattelandssamenleving als geheel. Te weinig nog streeft men naar een synthese. Vooral is het noodzakelijk, dat de onderzoekers zich niet beperken tot een aantal uiterlijke verschijningsvormen van het plattelandsleven. Zij zullen moeten trachten een inzicht te krijgen in de invloeden, die thans op de plattelandsmens inwerken, in de krachten, die vorm geven aan zijn voelen, zijn denken, zijn verlangens en zijn streven. Het is immers deze plattelandsmens zelf, die niet alleen doel is van onze poging om de toekomst vorm te geven, maar die ook uiteindelijk in de eerste plaats zal bepalen, hoe dit toekomstige platteland zal zijn.

De plattelandsbevolking neemt niet actief deel in de planning van haar eigen toekomst

Na hetgeen ik in het voorgaande heb gezegd, zal het duidelijk zijn, dat het bepalen van deze toekomstige visie op het plattelandsleven, dat als uitgangspunt moet dienen voor de planning in onderdelen, niet alleen van de wetenschappelijke onderzoeker kan en mag komen. De wetenschap draagt het materiaal en het inzicht aan. Het vormen van een visie op de toekomst, onder gebruikmaking van deze inzichten en onder erkenning van de werkzame krachten, is echter de taak van de betrokken bevolking zelf en van de beleidsorganen, die zij zich daartoe heeft geschapen. Zij draagt de verantwoordelijkheid voor die toekomst en ook zij zal de visie op die toekomst moeten opbrengen, ook al mag zij daarbij rekenen op de hulp en de medewerking van anderen.

En hiermee kom ik aan mijn tweede bezwaar, dat ik heb tegen de stand van zaken ten aanzien van de huidige planning van de toekomst van het platteland en daarmee tot hetgeen ik zelf beschouw als het meest wezenlijke punt van mijn betoog. Het is mijn vaste overtuiging, dat de plattelandsbevolking op het ogenblik in veel te geringe mate actief deelneemt in de planning van haar eigen toekomst. Het is misschien iets te sterk, wanneer ik zeg, dat de planning tot stand komt „bij haar, over haar en zonder haar", maar het lijkt er soms wel veel op. Voor een groot deel neemt de agrarische bevolking t.a.v. de pogingen tot planning voor haar eigen toekomst nog een passieve en dikwijls negatieve en afwerende houding aan. Voor een groot deel beschouwt men de verschillende vormen van planning nog als iets wat van bovenaf aan het platteland wordt opgelegd en dat men met een zekere gelatenheid, dan wel na tegenstand, over zich laat komen of soms weet af te weren. Algemeen planologische maatregelen, zoals uitbreidingsplannen en streekplannen, bekijkt men in de regel alleen vanuit een negatief gezichtspunt, d.w.z. uit oogpunt van verlies van cultuurgrond. Van een positief meedenken hierin en het beïnvloeden van dit onderdeel van de planning in een zodanige richting, dat men hierin een bevrediging van eigen toekomstverlangens kan vinden, is meestal weinig sprake. Ook bij planning van zaken, die rechtstreeks het belang van de agrarische bevolking raken, is dikwijls de actieve belangstelling bij deze bevolkingsgroep — ik spreek hier niet van de leidende figuren uit de organisaties, maar van de doorsnee boer en de doorsnee landarbeider — teleurstellend gering. Onderzoek naar de actieve belangstelling in en de kennis van een in haar gebied aanstaande ruilverkaveling, leerde ons, dat een verbijsterend groot deel van de betreffende bevolking hier inderdaad passief en gelaten tegenover stond. Van de meest voor de hand liggende zaken was zij voor een groot deel onkundig. Ik mag hier misschien aan toevoegen, dat het niet een ruilverkaveling betrof, die naderhand werd afgestemd, doch kort na het onderzoek werd aanvaard. Iets soortgelijks treft men veelal aan bij de opzet van streekverbeteringsplannen,

hoewel men hierin, evenals trouwens in de ontwikkeling van de ruilverkavelingsplannen, zoveel mogelijk tracht de plaatselijke bevolking te laten meespreken. Blijkbaar voelt een groot gedeelte van de agrarische bevolking ook deze plannen als iets wat door anderen wordt uitgedokterd en waartegen de gewone boer hoogstens kan protesteren, al heeft dat dan gewoonlijk ook niet veel resultaat.
Ik zou nog meer activiteiten kunnen noemen, die gericht zijn op de vormgeving aan de toekomst van het platteland, waar de plattelandsbevolking zelf grotendeels buiten blijft staan. Ik denk b.v. aan werkzaamheden van het Ministerie van Landbouw en het Ministerie van Maatschappelijk Werk, gericht op een ontplooiing van het sociale en culturele leven van het platteland, die van de zijde van de betreffende bevolking vaak nog zo weinig werkelijke belangstelling ontmoeten. Ik denk ook aan het thans aan de gang zijnde denken over het probleem van de te kleine dorpen, waarin van de zijde van de plattelandsbevolking zelf nog zo weinig wordt deelgenomen.

Elke individuele plattelander verantwoordelijk

Ik behoef nauwelijks te zeggen, dat ik deze toestand verkeerd en ongezond acht. Het platteland van de toekomst is niet het platteland van de Minister van Landbouw of van de Minister van Maatschappelijk Werk, niet het platteland van de sociologen en de planologen, en zelfs niet het platteland van het Landbouwschap, het is Uw platteland, het platteland in de eerste plaats van de Nederlandse boeren en de Nederlandse landarbeiders. U bent — ik herhaal het — in de eerste plaats verantwoordelijk voor de toekomst van dat platteland. U moet daarom ook in hoge mate de verantwoordelijkheid meedragen voor de planning van die toekomst, al zijn er natuurlijk ook anderen, die daar belang bij hebben en ook mee verantwoordelijkheid moeten dragen. Wanneer ik zeg „U", dan bedoel ik niet in de eerste plaats Uw organisatie, maar dan bedoel ik in wezen elke individuele boer en landarbeider en elke andere individuele plattelander, ook al erken ik natuurlijk volkomen, dat Uw organisatie een wezenlijke functie heeft in het kanaliseren en tot uiting brengen van de meningsvorming, die onder de boeren plaatsvindt.

Voor de traditionele mens is de toekomst geen probleem

Men kan zich afvragen, waarom van de zijde van het platteland nog zo weinig actief wordt meegewerkt en meegedacht in de planning van eigen toekomst. Hiervoor zijn dunkt me, verschillende mogelijke oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats herinner ik aan hetgeen ik reeds opmerkte over de houding van de traditionele en de dynamische mens t.a.v. het denken over de toekomst. Voor de traditionele mens is de toekomst geen probleem, geen kwestie, waar men zich actief mee bezighoudt. Men wenst de levens-

vormen van het verleden door te geven naar de toekomst, maar dit doorgeven is een vanzelfsprekendheid, iets dat zonder opzet en grotendeels onbewust gaat. Deze traditionalistische levenshouding ligt voor een groot deel van onze agrarische bevolking nog niet zover terug. Zoals ik reeds opmerkte, heeft men op kleinere schaal, in eigen bedrijf en in het leven van eigen gezin, het bewust vorm geven aan de toekomst, de planning, wel aanvaard. De gedachte echter, dat men in onze tijd van snelle verandering, ook t.a.v. de ruimere samenleving zich bewust dient af te vragen, welke vorm deze in de toekomst zou moeten hebben, is voor onze agrarische bevolking iets, waaraan men grotendeels vermoedelijk nog sterk moet wennen.

Onderwijs, opvoeding en vorming

In de tweede plaats ontbreekt onze boerenbevolking, evenals onze bevolking in het algemeen, voor een groot gedeelte nog de kennis en het inzicht, die nodig zijn om actief in deze vraagstukken van planning te kunnen meedenken. Dit is onze plattelandsbevolking niet als een fout aan te rekenen. Als hier sprake is van een fout, dan ligt die bij ons onderwijs en bij onze opvoeding en vorming in het algemeen. Gezien de behoeften van deze tijd wordt en vooral werd, bij ons onderwijs, niet alleen bij het algemeen vormend onderwijs, maar b.v. ook bij ons landbouwonderwijs, veel te weinig aandacht besteed aan de vraagstukken, die de menselijke samenleving en haar ontwikkeling betreffen. Ook in de verschillende vormen van buitenschoolse ontwikkeling genieten deze vraagstukken nog steeds veel te weinig aandacht. Het is te hopen, dat de agrarisch-sociale voorlichting in dit opzicht een gunstige invloed zal hebben. De wezenlijke taak van deze voorlichting is immers de agrarische bevolking bewust te maken van de maatschappelijke vraagstukken, waarmee ze heeft te maken, zodat ze daarvoor zelf een oplossing zal kunnen vinden. Zal deze agrarisch-sociale voorlichting echter een zo goed mogelijk resultaat hebben, dan zal ze in toenemende mate een basis moeten vinden in een onderwijs in de maatschappelijke vakken, zowel in het algemeen vormend onderwijs als op de landbouwscholen en de landbouwhuishoudscholen.
Dit gebrek aan kennis en inzicht ten aanzien van deze vraagstukken werkt een gevoel van onmacht van de gemiddelde plattelander in de hand, al heeft dit ook andere oorzaken. Vrij algemeen is de overtuiging, dat men er toch niets aan kan doen, dat „ze" de plannen wel zullen bekokstoven en dat de gewone boer er niet aan te pas komt. Men voelt zich overgeleverd aan machten, die men niet kan beïnvloeden. Men haalt zijn schouders op, trekt zich terug op zijn boerderij en zegt, dat „ze" het maar moeten weten.

Verhouding boer - overheid

Dit gevoel van onmacht hangt ten dele ook samen met een ander verschijn-

sel in onze maatschappij, n.l. een weinig bevredigende verhouding tussen de plattelanders, met name de boeren, en de overheid. De oorzaak hiervan ligt in belangrijke mate, hoewel niet alleen, in het feit, dat de boer in de laatste tientallen jaren zeer sterk van de overheid afhankelijk is geraakt. Meer waarschijnlijk dan enige andere bevolkingsgroep is de boerenstand thans voor zijn economisch bestaan direct betrokken bij door de overheid genomen maatregelen. Zonder dat we hier de vraag behoeven te beantwoorden, of dit terecht of ten onrechte is, leeft bij vele boeren sterk de overtuiging, dat, zowel bij het nemen van deze overheidsmaatregelen op zichzelf als bij de uitvoering ervan, met de belangen van de boeren vaak onvoldoende rekening is gehouden.
Uit deze positie ten opzichte van de overheid komt enerzijds de neiging voort te geloven dat de overheid beschikt over het wel en wee van de boer. Dit leidt weer gemakkelijk tot een gebrek aan vertrouwen in eigen kunnen en misschien ook tot een gebrek aan wil om de zaken zelf aan te pakken. Als er vraagstukken zijn, die een oplossing verlangen, dan kan men dikwijls de opmerking horen, dat „ze" of „Den Haag" het maar op moeten knappen. Aan de andere kant heeft deze jarenlange gebondenheid aan overheidsmaatregelen geleid tot een vrij sterk wantrouwen. Als de overheid iets doet of wat wil gaan doen, is men geneigd dit met enig argwaan te bekijken en zich af te vragen, wat er nu weer achter zit.
Het behoeft nauwelijks gezegd, dat deze min of meer tweeslachtige houding t.o.v. de overheid weinig bevorderlijk is voor een actieve deelneming van de agrarische bevolking in de planning van eigen toekomst. Enerzijds heeft men een neiging om maar af te wachten tot de overheid met plannen komt, anderzijds neigt men tot een min of meer afwerende houding, wanneer de overheid inderdaad bepaalde plannen op tafel legt.

Niet het platteland alleen

Het voorgaande kan, dunkt me, zij het niet volledig, doch voor een groot deel verklaren, waarom de actieve deelneming van onze agrarische bevolking in de planning van het platteland nog zo gering is. Om geen verkeerde indruk te wekken dient te worden opgemerkt, dat de Nederlandse plattelandsbevolking in dit opzicht geenszins alleen staat. Ook bij onze niet-agrarische bevolking, die — zij het op het ogenblik dan misschien niet zo opvallend — toch ook in een voortdurende en diepgaande verandering van het maatschappelijk leven is betrokken, is het begrip voor deze zaken vaak gering. En als ik de Nederlandse agrarische bevolking vergelijk met die in verschillende andere landen van Europa — voor zover ik deze kan beoordelen — dan heb ik zelfs de indruk, dat wij er, wat dit betreft, in Nederland niet ongunstig voorstaan. Het bewustzijn, dat het platteland enorme veranderingen doormaakt en in de toekomst zal doormaken en dat een bewust denken en handelen t.a.v. het platteland als geheel noodzakelijk is,

lijkt me hier nog sterker ontwikkeld dan in de meeste van de ons omringende landen.

De planning ten plattelande verdraagt geen uitstel

Misschien zal men uit het voorgaande de conclusie trekken, dat de plattelanders in het algemeen gesproken dan wellicht nog niet rijp zijn om een actieve rol in de planning te gaan spelen, maar dat dit t.z.t. wel zal groeien. Men zou het dan voorlopig met die planning maar een beetje kalm aan moeten doen om hen de gelegenheid te geven er geleidelijk in te groeien. Op zichzelf zit er in die gedachte wel iets aantrekkelijks. Het is een zedelijke wenselijkheid, dat iemand over zijn eigen toekomst meedenkt. Het uiteindelijke effect van een planning, waarin de direct betrokkenen zelf hebben meegedacht zal, zoals gezegd, veel groter zijn, dan van iets, dat zij voelen als van buiten af te komen. Waarom ons vandaag haasten met iets dat morgen beter zal gaan?
De grote moeilijkheid echter, waarvoor wij staan is, dat op tal van gebieden uitstel van de planning voor de toekomst niet mogelijk is, zonder dat ernstige gevaren voor het platteland dreigen. In feite zijn we in vele opzichten reeds te laat. Een enkel voorbeeld om dit te illustreren. Over een jaar of vijf is in Nederland de woningnood naar alle waarschijnlijkheid praktisch verdwenen. Er komt dan de mogelijkheid om door opruiming van slechte woningen de woningtoestand te saneren. Verreweg de slechtste woningtoestanden vindt men in ons land in bepaalde delen van het platteland, zoals Noord-Groningen, Friesland, Zeeland en Noordwest-Brabant. Om sociale en economische redenen is het wenselijk, dat hier de verbetering van de volkshuisvesting zo snel mogelijk wordt aangepakt. De zo juist genoemde gebieden zijn echter tegelijkertijd de gebieden, waarin, in het algemeen gesproken, in verhouding tot de oppervlakte cultuurgrond het grootste aantal dorpen voorkomt en waar we dus van oudsher in doorsnee de kleinste dorpen vinden. Bovendien is hier, vooral wat Groningen, Friesland en Zeeland betreft, het effect van de industrialisatie het geringst. Als gevolg van het één en ander treedt de ontvolking van het platteland hier het sterkst op. Het zijn dus de gebieden, waar — weer in het algemeen — het vraagstuk van de „schaalvergroting" in de zin van de samenvoeging van dorpen in de naaste toekomst grote aandacht zal vragen. Het lijkt wel haast uitgesloten, dat men van de kant van de overheid bereid zou zijn in deze gebieden zonder nadere overwegingen ertoe mede te werken, om op de plaats waar thans de huizen staan, die vervangen zouden moeten worden, nieuwe huizen te bouwen. Anders gezegd, wanneer over vijf jaar de sanering van de woningtoestand zou kunnen beginnen, zou er een goed doordacht plan moeten klaarliggen voor de toekomstige economische, sociale en culturele ontwikkeling van deze gebieden. Er zou dan dus een goed gefundeerde visie op de toekomst van deze gebieden aanwezig moeten zijn, waarin een plan voor de sanering van de woning-

toestand zou moeten passen. Het gaat er hier thans niet om antwoord te geven op de vraag, wat daar zou moeten gebeuren; of er wel dorpen zullen moeten verdwijnen en hoe dat zou moeten gebeuren, zal nog moeten blijken. Maar het gaat om het feit, dat zonder goed overwogen ideeën er waarschijnlijk niets of weinig zal gebeuren.

Taak voor de organisaties

Nu weet ik wel dat verschillende mensen en verschillende diensten en organisaties zich voor deze kwestie interesseren. Er is echter nog geen sprake van een duidelijke visie en van een plan en zeker nog niet van een bewust meedenken van de bevolking hierin. Hierdoor zal tot schade van de betreffende bevolking grote vertraging optreden. Dit voorbeeld zou met tal van andere, die alle op de noodzaak van planning op korte termijn wijzen, kunnen worden aangevuld.
De ontwikkeling gaat voort en wel in een zeer snel tempo. Wil de plattelandsbevolking meedenken en meedoen in de belangrijke beslissingen, die ongetwijfeld in de komende jaren over de toekomst van het Nederlandse platteland zullen worden genomen, dan dringt de tijd. Er moet bewust naar gestreefd worden om zo snel als dit mogelijk is de plattelandsbevolking te doen beseffen, dat zij actief aan de planning van de toekomst mee moet werken. Hier ligt een uiterst belangrijke taak voor de organisaties van boeren, boerinnen en landarbeiders, met name ook voor de organisaties, verenigd in het K.N.L.C. In de eerste plaats zal men, veel meer nog dan tot nu toe is geschied, zijn leden, maar zo mogelijk ook degenen, die buiten de organisaties staan, moeten wijzen op de grote betekenis van deze problemen en op de grote practische en morele betekenis van de medewerking van de betrokkenen bij de oplossing hiervan.

Agrarisch-sociale voorlichting is nodig

In de tweede plaats zal men moeten proberen, zoveel als mogelijk is, voorlichting en vorming op dit gebied te versterken. Men zal de plattelanders inzicht dienen te geven in de aard van de problemen en in de mogelijkheden voor de oplossing hiervan, die er, gegeven de omstandigheden, zijn. Hiervoor zal het nodig zijn het sociaal-wetenschappelijk onderzoek betreffende ons platteland nog te versterken. Vooral echter zal men moeten bevorderen, dat op alle mogelijke wijzen de uitkomsten van dit onderzoek bij de bevolking worden gebracht. Op de grote betekenis van de agrarisch-sociale voorlichting in dit verband, wees ik reeds. Maar behalve dit nieuwgeschapen apparaat van voorlichting, dat de plattelandsorganisaties ter beschikking staat, zijn er tal van andere middelen, die aan dit doel dienstbaar kunnen worden gemaakt. Over de noodzaak om voorlichting op dit gebied zoveel mogelijk door een daarop gericht onderwijs te ondersteunen, sprak ik reeds.

Samenwerking van overheid en bevolking

Verder zal men moeten proberen het wantrouwen van de plattelandsbevolking ten aanzien van de overheid, wat dit betreft, te doorbreken. De bevolking zal overtuigd moeten worden, dat zij gezamenlijk met de overheid hier een taak heeft. Ze zal moeten begrijpen, dat zij de overheid tegemoet moet treden, al zal ze natuurlijk van de overheid mogen verwachten dat deze haar tegemoet komt. Ik hoop eigenlijk, dat na hetgeen ik in het voorgaande heb gezegd, het overbodig is er nog eens op te wijzen, dat ik hiermee niet bedoel, dat de bevolking dus maar bereid moet zijn plannen aangaande de toekomst van het platteland, die door overheidsorganen worden gemaakt, juichend te aanvaarden. Juist niet. De betrokken bevolking zal de overheid partij moeten geven, al zal dit een partij-geven in de positieve zin moeten zijn. Zij zal van haar kant met ideeën moeten komen, zij zal de overheidsdienaren duidelijk moeten maken, hoe zij de toekomst ziet, hoe zij denkt, dat haar visie in concrete plannen moet worden neergelegd.
Misschien zult U zeggen: „Wat helpt ons dat. De overheid heeft de macht en wij hebben niets in te brengen als lege briefjes". Ik ben het daarmee in het geheel niet eens. Het zou dwaas zijn de betekenis van de macht in deze te ontkennen, maar even dwaas zou het zijn te ontkennen, dat, met name in de planning, de idee meer betekent dan de macht. En, hoewel ik er de nadruk op heb gelegd, dat het in de eerste plaats van belang is, dat de gewone boer in deze zaken gaat meedenken en dat het niet genoeg is als de leiders van de organisaties dit doen; als de boeren meedenken en als zij aan hun gedachten vorm hebben gegeven, dan is er hun organisatie om te bereiken, dat hun stem ook wordt gehoord.

Landbouw- en plattelandsbeleid

Ik heb in het voorgaande gesproken over planning in het algemeen en afwisselend mijn voorbeelden ontleend aan verschillende delen van het maatschappelijk leven. Ik deed dat met opzet, omdat al deze zaken, elk op hun wijze, belangrijk zijn en verwaarlozing van het één tot schade is van het ander. Naar ik meen te weten, maakt men in de wereld van de landbouworganisaties, ook in het K.N.L.C., nog wel eens onderscheid tussen landbouwbeleid en plattelandsbeleid. Onder landbouwbeleid verstaat men dan het beleid dat gericht is op het directe materiële belang van de boer, onder plattelandsbeleid, het beleid dat zich richt op de rest van de levensgebieden, die de plattelandsbewoner raken. Ik geloof mij niet te vergissen, wanneer ik denk, dat velen nog geneigd zijn om het landbouwbeleid te zien als de wezenlijke taak van de organisaties en het plattelandsbeleid als een aangelegenheid van lieden, die een tikkeltje halfzacht zijn en over een overmaat van vrije tijd beschikken.
Ik zou er met de grootst mogelijke nadruk op willen wijzen, dat een derge-

lijke opvatting, zo deze mocht bestaan, vals en fout is. Voor de toekomst van U zelf en vooral voor die van Uw kinderen, *ook voor hun materiële toekomst,* zijn de menselijke verhoudingen op het dorp en op het platteland in het algemeen, de ontwikkeling van cultuur en geestesleven, kortom de gehele niet-materiële levenssfeer, even belangrijk als kunstmest, trekkers en bietenprijzen. Verkijkt U zich niet op de enkele a-sociale materialist, die rijk wordt. Ik zou U met cijfers kunnen aantonen, dat in doorsnee de boeren, die economisch de beste resultaten bereiken, ook degenen zijn, die de grootste belangstelling hebben voor het sociale en culturele leven om hen heen. Zij leveren de grootste bijdragen tot de ontwikkeling van een nieuw sociaal en geestelijk platteland. Niet alleen het scheppen, door een weloverwogen planning, van de mogelijkheid voor een goede economische en ruimtelijke ontwikkeling van het platteland, ook het leggen van een basis voor een juiste groei van het sociale en culturele leven, verdient Uw aller aandacht.

Slot

Dames en Heren, misschien bent U hier gekomen met de gedachte, dat ik U zou vertellen wat ik nu denk van de toekomst van het platteland. Ik heb dit niet gedaan. Niet omdat ik geen gedachten heb omtrent die toekomst, al zou ik niet graag willen beweren, dat ik deze in alle opzichten duidelijk voor mij zie.
Veel belangrijker dan te zeggen, wat ik er van denk, leek het mij echter er de volle nadruk op te laten vallen, dat U die toekomst grotendeels zelf in handen heeft. U behoeft deze toekomst niet lijdzaam te ondergaan, U kunt deze zelf mee scheppen. Verantwoordelijkheid voor die toekomst mee te dragen is niet alleen een plicht, maar ook een recht. Immers, juist door die toekomst zelf mee te vormen, wordt zij waard om te worden beleefd.

SAMENVATTING

Het platteland is in de jongste tientallen jaren onderhevig aan enorme, diep ingrijpende veranderingen, vermoedelijk verreweg de belangrijkste in zijn geschiedenis. In deze veranderingen treedt, vooral na de laatste wereldoorlog, een voortdurende versnelling op.

Deze veranderingen raken niet slechts de uiterlijke levensomstandigheden van de plattelander, zij raken zijn verhouding tot andere mensen, zijn voelen, zijn denken en willen, zijn vrede met anderen en met zichzelf.

Waartoe leidt dit alles, wat is het einde van dit alles als er tenminste een voor ons zichtbaar einde is.

Een dergelijke vraag zet onmiddellijk een aantal ijverige rekenaars aan het werk, die uit de ontwikkeling, die in het jongste verleden plaatsvond, trachten vast te stellen hoe deze ontwikkeling zich in de naaste toekomst zal voortzetten.

Dit bedrijf is uitermate noodzakelijk en nuttig, maar geeft het antwoord op onze vraag ? Rijst uit cijfers omtrent de gemiddelde bedrijfsgrootte in 1980, het aantal boeren, dat dan middelbaar landbouwonderwijs zal hebben genoten, de gemiddelde opbrengst van de tarwe per ha, die dan zal zijn bereikt een beeld van het nieuwe platteland voor ons op? En indien al de uitkomsten van deze prognoses op zichzelf gezien wetenschappelijk juist zijn, dienen we ze als een onvermijdelijk noodlot te aanvaarden ?

Indien dit laatste het geval was, zouden deze prognoses voor het bepalen van een houding tegenover de toekomst waardeloos zijn, omdat het bepalen van deze houding zelf een zinloze bezigheid zou zijn. Het kennen van de krachten, die in onze samenleving werkzaam zijn betekent de mogelijkheid tot het scheppen en het nastreven van een realistisch toekomstbeeld in plaats van het najagen van illusies. Het is samengaan van het kennen van deze in onze samenleving werkzame krachten en het streven van de door zedelijk verantwoordelijkheidsgevoel gedragen mens om de toekomst een gestalte te geven, die zoveel mogelijk aan het in hem levende normbesef voldoet, die het wezen uitmaakt van het werkelijk plannen. Planning — wat heel iets

anders is dan ordening — is in tijden van snelle sociale verandering een zedelijke noodzaak.

Planning ten aanzien van ons platteland ontbreekt bepaald niet. Afgezien van het feit, dat ze grotendeels nog berust op onvoldoende kennis van de krachten, welke zich in onze samenleving, met name in onze plattelandssamenleving voordoen, lijdt deze planning echter aan enkele fundamentele gebreken.

In de eerste plaats is ze fragmentarisch, omdat een totale visie op het toekomstige platteland ontbreekt. In de tweede plaats gaat ze veel te veel buiten de plattelandsbevolking zelf om. Wezenlijk voor een totale visie op het toekomstige platteland is een beeld van de toekomstige plattelandsmens. Wat is zijn wereldbeeld, wat zijn zijn verlangens, zijn wensen, de waarden, die voor hem zullen gelden?

Aan deze totale visie op de toekomst van het platteland, moet de planning in onderdelen, de economische, de sociale, de ruimtelijke planning ondergeschikt zijn.

Juist omdat de visie op de plattelandsmens van de toekomst essentieel is in de planning van de toekomst van het platteland, kan deze planning niet plaatsvinden buiten de plattelandsmens om.

Hieraan ontbreekt thans nog veel; het aandeel van de plattelandsbevolking in de planning van haar eigen toekomst is gering. Dit heeft verschillende oorzaken. In de eerste plaats ontbreekt het de plattelander, ondanks de snelheid van de verandering, nog aan een duidelijk gevoel voor de betekenis en de richting van de ontwikkeling. Wat hij om zich heen ziet gebeuren beschouwt hij nog te vaak als toevallig, tijdelijk en abnormaal en te weinig als onderdelen van een snelle beweging naar een geheel ander platteland en een geheel andere plattelandssamenleving dan die, waarin hij geboren en opgegroeid is. Het gevoel, dat het noodzakelijk is om aan deze toekomst bewust vorm te geven ontbreekt hem nog, ook al is een vaag gevoel van onzekerheid en ongerustheid op het platteland vrij algemeen.

In de tweede plaats wordt de weg van de plattelander naar een positieve deelneming in de planning van zijn eigen toekomst versperd door een ambivalente houding t.a.v. de overheid. Enerzijds staat de plattelander veelal wantrouwend en kritisch t.o.v. de overheid en is hij geneigd om alles af te wijzen, waarmee de overheid zich bemoeit, o.a. de planning van de toekomst van het platteland, anderzijds is hij geneigd om veel, zo niet alles, wat verkeerd is in zijn ogen, aan de overheid toe te schrijven en te eisen, dat „ze" — dat is de overheid — maar moeten zorgen, dat het weer in orde komt en zichzelf aan verantwoordelijkheid hiervoor te onttrekken.

Wil de plattelander zelf positief meewerken aan de planning van zijn toe-

komst — en dit moet als absolute noodzaak worden beschouwd — dan moet hij in de eerste plaats zo goed mogelijk worden voorgelicht over de werkelijke betekenis en over de gevolgen van hetgeen zich op het platteland afspeelt.

De basis voor deze voorlichting moet worden gevormd door sociologisch en economisch onderzoek.

Eén der wegen waarlangs de verkregen inzichten naar de plattelander moeten worden gebracht loopt via de agrarisch-sociale voorlichting. Deze voorlichting dient niet om de plattelander nu maar eens te vertellen wat hij moet doen. De taak van de agrarisch-sociale voorlichter is de plattelander duidelijk te maken welke ontwikkeling zich voltrekt en welke problemen er zijn voor de toekomst. De plattelanders zelf zullen door onderlinge discussie wegen moeten vinden om tot oplossing te komen, waarbij de voorlichter hoogstens nog de taak heeft om het gesprek op gang te houden. Met zijn eigen ideeën over zijn eigen toekomst zal de plattelander dan tot de overheid in het algemeen en de planners in het bijzonder moeten komen om samen een technisch en financieel uitvoerbaar plan op te stellen. In dit hele proces kunnen de organen van de standsorganisaties een belangrijke rol spelen.

Wezenlijk is echter, dat zoveel mogelijk alle boeren zelf bewust gaan meedenken over hun eigen toekomst, zodat zij deze niet lijdzaam ondergaan, maar onder erkenning van de in onze maatschappij werkzame krachten deze zelf scheppen. Juist daardoor zal deze toekomst waard zijn om te worden beleefd.

DISCUSSIEPUNTEN

1. De veranderingen

a. De veranderingen op het platteland van de laatste tientallen jaren zijn de belangrijkste in de geschiedenis van het platteland.
Is dat waar? Of is dat overdreven naar Uw mening. Waarom?

b. De veranderingen betreffen niet alleen de uiterlijke levensomstandigheden van de plattelanders, maar raken vooral ook de plattelandsmens zelf, zijn voelen, zijn denken over allerlei, zijn willen en zijn vrede (of onvrede) met anderen en met zichzelf.

Vraag: Is dat juist? Ervaart U dit persoonlijk ook, of blijven de veranderingen tòch alleen tot uiterlijkheden beperkt, bijv. ruilverkaveling, sanering, wegverharding, omleg, electriciteit, waterleiding, industrievestiging, vergroting van toerisme.

2. Het plannen

a. Er is gezegd dat er plannen gemaakt moeten worden voor de toekomst.
Dat wij als plattelandsbevolking deze toekomst niet lijdelijk moeten ondergaan als een soort noodlot.
Dat wij alle gecijfer en gereken nog niet als planning mogen beschouwen.
Dat wij zelf als plattelanders een toekomstbeeld moeten stellen dat wij kunnen nastreven.

b. *Vraag:* Wat is en moet naar onze mening het beeld van de toekomstige boer in de samenleving zijn, wat het beeld voor de plattelander in de toekomst?
Want daar hangt van af hoe je die toekomst vorm wilt geven.
Dit beeld zal niet moeten bestaan uit illusies, maar het zal een realistisch beeld moeten zijn.

c. Dus niet de toekomst als een onvermijdelijk noodlot ondergaan maar in verantwoordelijkheid met eigen normbesef vorm geven.
Vraag: Willen we dat? (dan zeggen we ja op het plannen).

d. *Opmerking.*

Heeft de plattelander niet een intuïtief verzet tegen alle plannen? Wellicht het minst bij de akkerbouwer die elk jaar een bouwplan moet maken?

Heeft de plattelander in wezen niet sterk de neiging van „Gods water over Gods akker laten lopen"? Hij „plant" niet graag in zijn bedrijf, hij improviseert liever wat. Hij houdt niet van tijdberekeningen, hij rommelt liever maar wat aan.

Hij houdt meer van vrije verkiezingen bij zijn bestuursverkiezingen in plaatselijke afdelingen dan vooraf te plannen welke kandidaten men zal stellen. Kortom in eigen bedrijf, in eigen leven plant hij al niet graag. Laat staan dat hij gaat plannen voor een dorp, streek, het hele platteland.

Strijkt men alleen al met het woord plannen de plattelander niet dwars tegen de haren in?

e. *Vraag:* Wil men niet plannen, is men zich dan bewust dat de overheid beleid moet voeren en de beslissingen voor de toekomst *alleen moet* nemen en ook neemt?

3. Een beeld van de toekomstige plattelandsmens

a. Er is gezegd, de rekenaars zijn niet bepalend voor wat de mensen zelf willen. Maar *wezenlijk voor de totale visie* op het platteland *is een beeld van de toekomstige plattelandsmens.*

Wat is zijn wereld-beeld, wat zijn zijn verlangens, zijn wensen, de waarden die voor hem zullen gelden.

b. *Vraag:* Vindt men dit ook zo?

c. *Vraag:* Zo ja, welk beeld is dat dan?

Opmerking.

Niet uitvoerig uitwerken, slechts tot enkele hoofdpunten zien te komen.

4. Tweeslachtige houding tegenover de overheid

a. Gesteld is dat de plattelanders een ambivalente (tweeslachtige) houding tegenover de overheid aannemen, nl. enerzijds kritiek dat de overheid zich met alles bemoeit, anderzijds geneigd om alles wat verkeerd is aan de overheid toe te schrijven en te eisen dat „ze" — de overheid — daar eens wat aan moet doen.

b. *Vraag:* Is deze constatering juist?
Hoe komt het, wat zijn de oorzaken daarvan?

5. Wat is er aan te doen dat de plattelander zelf positief meewerkt aan het vormgeven van de toekomst ?

a. Voorlichting over de *werkelijke* betekenis van hetgeen zich op het platteland afspeelt.
Dit kan inhouden dat de standsorganisaties niet bang moeten zijn voor ledenverlies, door precies te zeggen waar het op staat.

b. Op basis van agrarisch-sociale voorlichting, die gebruik maakt van onderzoek, via de plattelandsorganisaties van onderop de bevolking in de zaken betrekken en dan een techisch en financieel uitvoerbaar plan opstellen voor die vormgeving van de toekomst.

c. *Vraag:* Is men het hiermee eens ?
Kan dit en is zo inderdaad te werken ?

Opmerking.
Consequentie van het ja zeggen is: dat de organisaties aan dit alles niet meer zullen kunnen ontkomen en dit werk systematisch ter hand zullen moeten nemen.